

PAPP ÁGNES KLÁRA

MÁGIKUS REALISTA TÖRTÉNELEM

**Avagy még mindig és már megint
a „határon túli irodalom” értelmezési lehetőségei
a posztkoloniális kritika tükrében**

Jelen előadásban azzal a problémával szeretnék foglalkozni, hogy miért vannak a határon túli, kisebbségi irodalmakban hasonló jelenségek, mint a posztkoloniális kultúrákban megjelenő mágikus realizmus. Vagy másként feltéve ugyanazt a kérdést: miért a kisebbségi irodalmakban merülnek fel elsősorban ilyen jelenségek? És tovább: mennyiben különböznek ezek a művek a mágikus realizmus klasszikusaitól? A fenti kérdésfelvetés annak a gondolatmenetnek a folytatása, amely a kisebbségi irodalmak önmeghatározása körül folyó vitákat és a volt gyarmati kultúrák öndefiníciós kísérleteit, illetve az ezekből a posztkoloniális elméletírás által levont következtetéseket vetette össze.¹ A fenti, a határon túli magyar irodalmakban némi fáziseltolódással, de hasonló forgatókönyv szerint lejátszódó viták alapja az a kérdés volt, hogy a szerző hovatarozása, a mű születési helye, körülményei minősíthetik-e egyáltalán magát a művet. Nem csak a földrajzi, életrajzi, tematikus értelmezés, illetve egy olyan irodalomfelfogás bűvkörében működőképesek-e a romániai/szlovákiai/vajdasági/kárpátaljai magyar irodalom terminusok, amelyek az irodalom célját egy kulturális-politikai szerep felvállalásának rendelik alá. Egy szövegközpontú műfelfogás értelmében semmiképpen sem tartható ez az irodalomértelmezés. Ugyanakkor az azóta egyre szélesebb körben hatást gyakoroló, a kulturális kölcsönhatásokat épp a hatalomból kiszorult, a periférikus, a tágan értelmezett kisebbség szempontjából újragondoló irodalomelméleti irányzatok a kontextus és a textus

**Azt nézzük, hogy a
különbféle kultúrák,
beszédmódot
kölcsonhatása – ami a
kisebbségi helyzet egyik
meghatározó vonása –
hogyan alakít ki
szubverzív, hibrid
nyelvhasználati
módokat...**

Előadásként elhangzott a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsváron.

viszonyának egy új elképzelését dolgozták ki, amely a társadalmi diskurzusok részének tekintti, és épp ezért nem von olyan éles határt irodalmi és nem irodalmi nyelvhasználat közé (mi több: kétségre vonja ennek a határnak a kijelölhetőségét). Ugyanakkor épp a diskurzus fogalmán alapuló, rendkívül tág nyelvfelfogásának köszönhetően lehetővé teszi azt is, hogy a kisebbségi irodalom nyelvét (nyelveit) mint beszédmodot vizsgáljuk, nem életrajzi, tematikus, hanem poétikai alapokon próbáljuk meghatározni. Azt nézzük, hogy a különféle kultúrák, beszédmodok kölcsönhatása – ami a kisebbségi helyzet egyik meghatározó vonása – hogyan alakít ki *szubverzív*, *hibrid* nyelvhasználati módokat, a kulturális identitás összetettsége hogyan befolyásolja ezen művek szubjektumfelfogását, formanyelvét. A mágikus realista irodalom épp ezen a ponton vált igazán érdekessé mint speciális hibrid, mint az irodalom egymást kizáró kulturális kódok/nyelvek használatán alapuló jelensége, tulajdonképpen mintapéldája a „fordítás-jellegű”² irodalmi nyelvhasználatnak.

A posztkoloniális elmélet egyik már most jól körvonalazódó tanulsága mindenképpen az, hogy a kultúrák kölcsönhatása, az identitás hibriditása nem csak a volt gyarmati országok irodalmának meghatározó vonása, ahogy Stuart Hall írja ezekről a „fordítás típusú” identitásokról: „Meg kell tanulniuk egyszerre legalább két identitást lakni, két kulturális nyelvet beszélni, fordítani és közvetíteni köztük. A hibriditás kulturái az identitás megkülönböztetetten új fajtáinak egyikét jelentik, amelyek a késő modernitás korában jöttek létre, és amelyeknek egyre több fajtája vár felfedezésre.”³ Épp ezért érdekes az elsősorban a határon túli irodalmakban megjelenő, a mágikus realista irodalommal rokon vonásokat mutató próbálkozások vizsgálata,⁴ elsősorban nem is a hasonlóságok kimutatása, hanem az eltéréseké, ami ennek a Közép-Európában meghatározó kulturális kölcsönhatásnak az egyéni vonásaira hívja fel a figyelmet.

Előljáróban két ilyen vonást is kiemelnék, két mindenképpen megkülönböztető, bár eltérő hatókörű jelenséget. Az egyik a gyarmatosító-gyarmatosított kettősség, amit az elmélet centrum-periféria, a hatalmat gyakorló és a hatalomból kiszorított ellentétként interpretál. Ez a szembeállítás semmiképpen sem vetíthető rá mechanikusan a kisebbségi-anyaországi-többségi hárompólusú viszonyrendszerre. Ezeknek a kapcsolatoknak a sajátosságai mindenekelőtt a teoretikus viták terén mutatkoznak meg: a kisebbségi identitás tulajdonképpen két oldalról „fenyegetett”, és két egészen más jellegű hatásnak van kitéve a többségi, illetve az anyaországi kultúra részéről, amelyben más és más értelemben, de egyaránt fellelhetők a gyarmatosító-gyarmatosított reláció egyes vonásai:⁵ a többség-kisebbség esetében ez egyértelmű politikai hatalomgyakorlást jelent, míg az anyaországhoz fűződő viszonyban áttételesebben van jelen a politika, a hatalom a tudás birtoklása, az elvárás, a kanonizációs potenciál formáját ölti magára. Míg a többségi kultúrától való függőség sokkal inkább külső korlátozásként jelenik meg, addig az anyaország kultúrájának való alárendelődés inkább belső elvárás-ként, megfelelési kényszerként fogalmazódik meg. Épp ezért válhatott az anyaországhoz fűződő viszony olyan irodalmi viták terepévé (lásd létezik-e önálló romániai/stb. magyar irodalom vagy sem?), amelyek döntően az egyes kisebbségi kultúrák körén *be-lül* játszódtak le.

A másik vonás a történelem, a nemzeti narratíva eltérő szerepe a kisebbségi, illetve a posztkoloniális irodalmakban. Homi K. Bhabha ír a „nemzet mint narratíva” szerepéről *DisszemiNáció* című tanulmányában,⁶ ahol a nemzet narratívájának létrehozását úgy értelmezi mint a gyarmatosító hatalomgyakorlásának egy eszközét a periférikus gyarmatosított kultúra marginalizálására. A nemzeti narratíva ugyanis a homogén nemzeti identitás, az egységes kultúrafelfogás és a lineáris, folyamatos temporalitás jegyében határozza meg saját kultúráját, identitását, ezzel a Másikat mint idegent kiszorítva, létét (de legalábbis létjogosultságát) kétségre vonva, ugyanakkor mégis rá támaszkodva, ellenében fogalmazva meg saját identitását. Ezt a lineáris történelmi tem-

poralítás-tapasztalatot Bhabha a realista regény időfelfogásával tartja rokonnak: „A temporalitás illetően formája a nemzetnek mint »elképzelt közösségnek« a szimbolikus struktúráját hozza létre, amely a modern nemzet eltéréseit és szerteágazó mivoltát fenntartva úgy működik, mint egy realista regény cselekménye. A naptár szerinti realista idő kegyegése [...] felruhazza a nemzet elképzelt világát szociológiai szilárdsággal; a nemzet színpadán különböző tetteket és szereplőket kapcsol össze, akik egymásról semmit sem tudnak, kivéve azt, hogy az idő ezen szinkronitásától függenek, amely [...] az idő *teljességében* realizálódó polgári jelenidejűség egy formája.”⁷ Ebből vonja le Bhabha azt a következtetést, hogy a posztkoloniális irodalomnak nem arra kell törekednie, hogy a gyarmatosító mintájára (!) egy saját nemzeti narratívát hozzon létre, hanem arra, hogy egy olyan temporalitást teremtsen, amely megfelel saját időtapasztalatának, többes kulturális identitásának: „A nemzeti szubjektum felbomlik a kultúra jelenidejűségének etnográfiai perspektívájában, és [...] narratív autoritással látja el a marginális hangokat vagy kisebbségi diskurzusokat.”⁸

Ahhoz, hogy megkíséreljük leírni a kisebbségi irodalom ettől gyökeresen eltérő tapasztalatát a nemzeti narratíváról, illetve azt, hogy ennek az eltérő tapasztalatnak a következtében mennyiben játszik más szerepet a történelmi idő megjelenítése a mágikus realitásnak nevezhető regényekben, egy olyan modellt hívunk segítségül, amelyet a posztkoloniális irodalom leírására javasolnak *The Empire Writes Back* című tanulmánygyűjteményük⁹ bevezetőjében a kötet szerkesztő-szerzői. Ebben az írásban kifejtik, hogy a posztkoloniális szövegekben a hely, a nyelv és az én/szubjektum közti törésvonalak tükrözik a kulturális tapasztalat összetettségét, ellentmondásosságát. „A szakadék, amely a hely megtapasztalása és a leírására rendelkezésre álló nyelv között létrejön, a posztkoloniális szövegek klasszikus és mindenütt jelen lévő sajátossága. Ez a szakadék megjelenik akkor, amikor a nyelv alkalmatlannak tűnik az új hely leírására (főleg telepes gyarmatok), akkor, amikor a nyelvet a rabszolgaság intézménye szisztematikusan szétzúzza, és azok számára is, akiknek a nyelve a gyarmatosító hatalom nyelvének kötelező használata miatt hátrányos helyzetbe került.”¹⁰ Ezek a törésvonalak teszik *otthonatlanná* a helyet, *inkompatibilissé* a nyelvet a szubjektum tapasztalatának kifejezésére.¹¹ Ez a kifejezhetetlenség, otthontalanság teszi idegenné a szubjektumot önmaga számára, megragadhatatlanná saját identitását, végeredményben ez vezet el e művekben a látásmód *elidegenedéséhez*.

Ez a modell nagyon alkalmasnak látszik a magyar kisebbségi irodalmak és a posztkoloniális irodalom hasonlóságának és eltéréseinek leírására egyaránt. Az összehasonlíthatóság ugyanis épp abban mutatkozik meg, hogy itt is a hely, a nyelv és a szubjektum közötti törésvonalak szabdalják az irodalom terepét. Csakhogy ezek a törésvonalak máshol húzódnak. Ennek oka mindenekelőtt természetesen a nyelv eltérő szerepe, hiszen a magyar kisebbségi irodalmak döntően magyar nyelvűek,¹² mi több: a nyelv döntő szerepet játszik identitásuk, a többségi kultúrához tartozásuk megteremtésében – ami csak akkor nem evidencia, ha a gyarmati típusú kisebbségi irodalommal vetjük össze a határon túli magyar irodalmakat. Csakhogy annak, hogy a kisebbségi helyzet egy kiforrott nemzeti kultúra talaján jött létre, ennél sokkal messzemenőbb következményei vannak. Mindenekelőtt az figyelhető meg, hogy a Bhabha által nemzeti narratívának nevezett időbeliségnek meghatározó szerepe lesz: temporalizálódik a nyelvtapasztalat, amennyiben az írás a nyelv megőrzésének terepévé válik, a nyelvhasználatnak önmagára mutató jelentősége, a hely és a nyelv kapcsolatának kitüntetett szerepe lesz. Mi több: nemcsak a nemzeti nyelvnek, hanem a „hely nyelvének” is, a különféle, az elfeledés határán álló vagy létükben fenyegetett beszédmódoknak. Ahogy a helynek is időbeli dimenziói lesznek: a helyszínek átalakulása, megváltozása a szubjektumot önmagától elidegenítő, otthonatlanná tévő tapasztalattá válik. Ennek következtében – annyira nyilvánvaló, hogy szinte mondani sem kell – a temporalitás-

nak, méghozzá a nemzeti, történelmi narratíván alapuló temporalitásnak kitüntetett szerepe van a kisebbségi irodalmakban, olyannyira, hogy akár hozzátehetjük negyedikként a fenti hely-nyelv-én hármassághoz. Illetve, miután a térábrázolástól elválaszt-hatatlan, a hely kategóriájába beleérthetjük,¹³ annál is inkább, mert a történelem, a múlt, az emlékezés nagyon sokszor egyenesen helyként viselkedik, olyan helyként, amely megteremti a szubjektum otthonosságát.

Ami közelebb visz ezen belül bennünket a „mágikus realista-gyanús” művek értelmezéséhez, az Ashcroft, Griffiths és Tiffin gondolatmenetének folytatása és az elemzésekből kirajzolódó elképzelésük: azt állítják ugyanis, hogy nem azok a művek tükrözik igazán ezeket a törésvonalakat, amelyek realista, mimetikus módon tematizálják a fenti konfliktusokat, hanem azok, amelyek textualizálják: hibrid, transzgresszív beszéd-módot teremtenek. Hozzá kell tennünk persze, hogy – mint a korábban idézett Bhabha-tanulmányból is kitűnt – a posztkoloniális teoretikusok a mimetikus ábrázolásmódot alapvetően az európai, a gyarmatosító kultúra részének tartják, ezért is utasítják el. Ugyanakkor mégis egy alapvető és a magyar kisebbségi irodalmakban is lejátszódó folyamatot érzékeltetnek: egy újfajta poétika kialakulását, amely a kulturális tapasztalat és identitás – a posztkoloniális vagy a kisebbségi irodalmak számára sokkal nyilvánvalóbb – összetettségét nem ellenpontosítani vagy tagadni, nem is leírni, hanem a beszédmódok, a kódok összetettségében érvényesíteni próbálja. Az előbbi, Stuart Hall-féle terminológiához visszatérve egy tradíció típusú beszédmódról egy fordítástípusú beszédmódra¹⁴ való áttérést jelez ez az irodalom formanyelvében.

Ebből az következik, hogy a mágikus realizmusnak kialakul egy sajátosan európai-kisebbségi változata, amely a nemzeti történelem homogén, egységes, önmagát nem nyelvként, hanem igazságként definiáló beszédmódját bontja meg, és bevonja az identitások, kultúrák és nyelvek többségének tapasztalatán alapuló mágikus realista művek bábeli terébe. Ezeknek a műveknek további sajátossága, hogy mivel – a mágikus realista művekhez hasonlóan – a felidézett kulturális kódok között (ez esetben ide értendő a történetírás, az emlékezés kódja is) nem mérlegelnek, nem részesítenek egyet sem előnyben (ettől válik sajátosan „mágikussá” ez az irodalom: a mitológiai, a csodás, a mesés, a képzeletbeli éppúgy egyike a kódoknak, mint a realista, a természettudományos, a történelmi diskurzus), ezért sajátosan elmosódnak a fikció és valóság, kitalált és történelmi határai. Grendel Lajos *Galeri* című kisregénye alapján jól feltérképezhető ennek a beszédmódnak a forrásvidéke: a személyes és szubjektív élettörténet, a városi legenda, a beszélő alakjához szorosan kötődő mesélés szerteágazó szálait használja fel az elbeszélés, hogy kétségbe vonja a város történetének, az igazságnak a rekonstruálhatóságát. Jellemző az is, hogy a történetek nemcsak személyekhez, mesélőkhöz kapcsolódnak, hanem helyekhez, városrészekhez is. Ugyanakkor a mágikus realizmusra jellemző történetekben való tobzódás itt még a keretes elbeszélés által indokolt, noha maga a keret, a „város szellemének” kiszabadulása és megidézése már a csodás irányába viszi el a történetet. Láng Zsolt *Bestiáriuma*iban nyoma sincs ilyen, a történeteket bármilyen mértékben a valószerűség elvárásához igazító keretnek. Maguk a regények közvetlenül nem reflektálnak a valóság, a megtörténtség, az objektív igazság és a történetírás viszonyára, hanem már eleve kódként használják a műfaji előképként kijelölt bestiáriumi nyelvet csakúgy, mint a tizenhat-tizenhetedik századi Erdélyre való utalásokat, az allegorikus beszédmódban rejlő lehetőségeket szabadítják fel, lényegében fordítanak a referencialitáson alapuló történelmi, a metaforikus és a fiktív között.

Míndez kialakít ezekben a regényekben egy sajátos *tér-időt*¹⁵: a regények tere történetek, különböző idősíkok, emlékek és fantáziák találkozási pontja lesz. Egyrésztől, mint már írtam, a történelem térként jelenik meg, amit az én belakhat, a maga képére alakíthat, másrészt a hely időbeli helyévé változik, ahol átjárhatóvá válik az idő. Ennek a kereszteződési pontnak egy jellegzetes változata a *város* (általában kisváros), ahol az

emlékezés, a mesélés, a pletyka és a történelem hoz létre ilyen virtuális otthonosságot, mint a már említett *Galeri*ben, a Láng Zsolt-féle *Perényi szabadulásában*, Kolozsvári Papp László Kolozsvár-történeteiben (lásd a *Holló úr* és a *Kleotéra története* című novellásköteteket) vagy egészen sajátos változatban Gion Nándor *Virágos katonájában*. Ezeknek a tereknek a mágikussága, az a képessége, hogy magában egyesítse mindezeket a regisztereket, az otthonos és az idegen szembeállításában, önmaga középpontként való érzékelésében, a mindennapin kívül valami transzcendens megtapasztalásában rejlik: abban, hogy ezek a terek mindenben megfelelnek annak, amit Eliade a „szent tér” jellemzőiként leír.¹⁶ Hasonló jelentőséggel ruházza fel ez a hibriditástopasztalat a határt, szó szerinti és átvitt értelemben: a kultúrák, a beszédmódok, a nyelvek határa, és a határvidék mindenekelőtt Bodor Ádám műveiben válik meghatározó jelentőségűvé.¹⁷

A határ és a találkozási/kereszteződési pont azonban nem csak kronotoposzként szervezi ezeknek a műveknek a terét: retorikai, kompozíciós értelmet is adhatunk ezeknek a fogalmaknak. ekként tulajdonképpen épp annak a két szövegalkítási technikának feleltethető meg, amelyeket a posztkoloniális irodalom hozott be a köztudatba, de amelyekről megállapíthatjuk, hogy tulajdonképpen sokkal tágabban értelmezve a kulturális identitás összetettségének tapasztalatát tükröző írásmódokat jelölnek: a hibriditását és a szubverzivitását. E tekintetben a kereszteződési pont felfogható úgy mint a hibriditás, a különböző nyelvek és kultúrák találkozási helye, a szubverzió pedig mint transzgresszió, a határral, a határ áthágásával hozható kapcsolatba.

■ JEGYZETEK

1. Lásd Papp Ágnes Klára: A csirkepaprikás-elméletől a töltöttkáposzta modellig. A kisebbségi irodalom újraértelmezési lehetőségei a posztkoloniális kritika tükrében. Bárka 2010. 3.
2. Lásd Homi K. Bhabha „transzlacionális” (= fordítás jellegű) fogalmát. Homi K. Bhabha: A posztkoloniális és a posztmodern. Helikon 1996. 4.
3. Stuart Hall: A kulturális identitásról. In: Multikulturalizmus. Szerk. Feischmidt Margit. Osiris Kiadó, Bp., 1997. 83.
4. Olyan szerzőkre gondolok itt, mint Gion Nándor, Grendel Lajos korai regényei, Bodor Ádám, Láng Zsolt, Bogdán László.
5. Balázs Imre József így ír a kisebbségi nyelvhasználat meghatározása kapcsán: „Csakhogy e többség nem egyértelműen megragadható: korszakonként újragondolódott és újragondolandó, miképpen értjük e többség-metaforát: az ország román nyelvű többségére gondoljunk, vagy a magyar kulturális »centrum« többségi nyelvére, valamiféle nyelvek feletti hatalmi beszédre, netán éppen az »erdélyi magyar nyelv« hatalmi változatára.” Balázs Imre József: Minor és maior nyelvhasználati módok az erdélyi magyar irodalomban. Kisebbségkutatás 2006. 2.
6. Homi K. Bhabha: DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története, határai. In: Narratívák 3. Szerk. N. Kovács Tímea. Kijarat, Bp., 1999.
7. Bhabha: i.m. 106. (A szerző kiemelése.)
8. Bhabha: i. m. 97.
9. Bill Ashcroft – Gareth Griffiths – Helen Tiffin: The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures. Routledge, London, 1989.
10. I. m. 9–10. (Bényei Tamás fordítása)
11. A hely és a nyelv egymástól való elidegenedése, a közöttük kialakuló törésvonal leírására Deleuze és Guattari a „deterritorializáció” fogalmát alkalmazza a kisebbségi nyelvhasználat meghatározása során. Gilles Deleuze – Felix Guattari: Kafka – a kisebbségi irodalomért. Quadmon, Bp., 2009.
12. Bár épp a Hungarológiai Kongresszuson két előadás is elhangzott a kortárs magyar irodalomban tapasztalható nyelvváltás jelenségéről Toldi Éva és M. Basa Enikő részéről, olyan szerzőket említve, mint Kristóf Ágota vagy Móra Terézia.
13. Más nézőpontból, más terminológiával, de ugyancsak a nyelv, a hely és az én közötti törésvonalak leírását tűzi ki célul Faragó Kornélia geokulturális narratológiájában: „A geokulturális narratológia lehetőségeit azon kutatási irányok körében kell keresni, amelyek mindenekelőtt a kultúra teremtésére vonatkozó fikciós elképzeléseket erősítik fel, és ezen belül fogalmazzák meg a történeti szituáltság kérdéseit, és irányítják a figyelmet a geokultúra »geo« összetevőjében rejlő idődimenziókra.” Faragó Kornélia: A viszonyosság alakzatai. Forum, Újvidék, 2009. 8.
14. Stuart Hall: i.m. 82–83.
15. Részletesen írtam a mágikus realizmus kronotopikus jellegéről A mágikus realista anekdota című tanulmányomban. In: Papp Ágnes Klára: Átlátunk az üvegen? Napkút, Bp, 2008.
16. Mircea Eliade: A szent és a profán. Európa, Bp., 1987.
17. Erről lásd Bányai Éva: Egy „határátlépés” következményei. In: Idő(m)értékek, kontextusok. Molnár Szabolcs 65. születésnapjára. RHT Kiadó, Bukarest–Sepsiszentgörgy, 2008.